

Проф. Д-ръ Л. Милетичъ.

5 H 6/69

Историята
НА
„ГЮМУРДЖИНСКАТА АВТОНОМИЯ“.

СОФИЯ
Печатница на С. М. Стайковъ
1914

7369

I. Лукавата игра съ „автономия“ пакъ се повтаря.

Отъ извѣстията, които тѣзи дни донасятъ вѣстниците, става несъмнѣно, че гърците обявили Епиръ за „автономна“ провинция, която щѣла съ сила да се противи на анексията ѝ съ Албания. И всичко туй ужъ било дѣло само на гръцкото население въ Епиръ; а гръцкитѣ военни и граждански власти, които сега трѣбва да напуснатъ албанската частъ отъ Епиръ, били съвсѣмъ непричастни въ тая нова гръцка хитростъ. Ше има още по свѣта заслѣпени гъркофили или добродушни хора, които може и да повѣрватъ на тия гръцки увѣрения, ала колкото се отнася до насъ, сигурно е, че не ще се намѣри човѣкъ, комуто да не е ясно, какво цѣлата тая „Епирска автономия“ е проста повторка на устроената пакъ отъ Гърция намъ извѣстна комедия съ тѣй наречената „Гюмюрджинска автономия.“ Като си послужи съ турцитѣ, тогава Гърция постигна за себе си важни изгоди: забави българската реокупация; даде възможностъ на по-фанатичното гръцко население спокойно да се изтегли като прѣхвърли прѣзъ границата и главния си движимъ имотъ; даде врѣме и на турцитѣ да ограбятъ и отъ частъ избиятъ невинното българско население та да го досѣсипятъ морално и материално, а свърхъ всичко още и лишентъ пжтъ компромитира България, която за жалостъ излѣзе безсилна, веднага да завладѣе бѣломорската частъ отъ Тракия а освѣтъ това се принуди още да сбѣщава особени „права“ на турското население въ Гюмюрджинско, въ видъ на компенсация... Все тѣй лукаво официална Гърция и сега устройва и на слабата още Албания нова подобна игра съ „автономия“, срѣщу която ще иска да изтрѣгне „права“ за гърцитѣ въ Епиръ, а сигурно още и по-ефикасна помощъ отъ Европа, за да задържи островитѣ

По този поводъ мисля, че не ще бжде безинтересно за нашитѣ читатели, да изложи историята на „Гюмюрджинската автономия“ възъ основа на подробни и проверени данни, които самичкъ събрахъ прѣзъ врѣме на неотколешната

си обиколка по българска Тракия — въ ноември и декември мѣс. мин. година.

II. Бързото оттегляне на българските власти и на българската войска въ западна Тракия.

Слѣдъ като турцитѣ наново прѣвзеха Димотика и Одринъ, първомъ се оттеглиха българските военни и граждански власти западно отъ Марица въ околнитѣ Ортакой и Софлу. На 8 юли въ Софлу се разнесълъ вѣстъ, кой какъ може да се спасява съ послѣдния тренъ, защото турска кавалерия вече прѣвзела Димотика.

Българскиятъ гарнизонъ, който състоялъ отъ опълченци (отъ Стара и Нова Загора) на чело съ запасни полковникъ Желѣзковъ, сѣщия день се оттеглилъ прѣзъ гората къмъ Кушукавакъ, западно отъ Софлу. Като видѣли това селянитѣ отъ българските села по родопските пазви, задигнали кой какво може и потеглили слѣдъ войската. Ала полковникътъ имъ заповѣдалъ, всички да се върнатъ по селата си: „Нѣма нищо да ви стане“ — казалъ, „ние скоро ще се върнемъ“. И стражари насила карали селянитѣ, да се върнатъ въ селата. И тъй до три четвърти отъ българското население, което сетнѣ ужасно пострада отъ турцитѣ, останали, а избѣгала главно частъ отъ „милиционеритѣ“, сир. селската милиция отъ по 10-тина души въоръжени въ всѣко село, които прѣзъ първата българска окупация охранявали селата.

Българските власти напуснали Софлу на 8 юли, а тепърва на 14 и 15 юли влѣзли турцитѣ откъмъ Димотика. Обаче по селата се явили и по-рано И по на югъ отъ Софлу къмъ Дедеагачъ се повторила сѣщата история: стражари и военни увѣщавали населението, да не бѣга, защото турцитѣ щѣли да дойдатъ само до Марица, — до р. Еркене, та щѣли да спратъ на границата Еркене-Мидия, Ала внезапно въ Дедеагачъ на 9 юли полковникъ Кърджиевъ, тогава командантъ на българските войски отъ Марица до рѣка Места, далъ заповѣдъ да се оттегли войската. Въ Гюмюрджина тогава нищо не се е знаело, че прѣдстои такова нѣщо, понеже откъмъ грѣцка страна, сир. откъмъ Места нѣмало никаква опасностъ. Прѣди това турцитѣ съ слаби сили откъмъ Букъ се опитали да навлѣзатъ, ала опълчението отъ Скеча заедно съ една чета, прѣдводителствуванa отъ Тане Николовъ, ги отблъснали. Затова, когато на 9 юли бѣха вече стигнали въ Гюмюрджина първитѣ български чиновници, избѣгали отъ Дедеагачъ, българските вла-

сти въ Гюмюрджина — окръжниятъ управителъ Московъ, кметътъ Атанасовъ и други чиновници, въ съгласие съ полковникъ Кирковъ, на сила ги принудили да се върнатъ назадъ. Но на 10 юли и тѣ получили телеграма отъ полк. Кърджиевъ отъ Дедеагачъ, че трѣбва веднага да напуснатъ Гюмюрджина, и всички били смаяни отъ тая горчива изненада, не виждайки сѣщинска причина да се бърза съ отстъплението. Кметътъ Атанасовъ (родомъ отъ с. Петково, Ахърчелебийско) на 11 юли повикалъ въ кметството първенцитѣ турци, евреи, гърци и ерменци и имъ съобщилъ, че по висша заповѣдъ българските власти врѣменно отстъпватъ отъ града, но че ще се спратъ на политѣ на близкитѣ планини, гдѣто ще остане и войската. По покана отъ кмета се образували петъ комисии, отъ разнитѣ народности, за да се прѣснатъ по града и да успокояватъ населението. Съ кметска заповѣдъ единъ отъ тогавашнитѣ му помощници, а именно Реуфъ бей, останалъ да замѣства кмета и да управлява общината. Оттеглянето на българската администрация още сѣщия день заприличало на сѣщинско бѣгство: всѣки бързалъ да изпрѣвари другитѣ.

На с ж щ и я день — 11 юли — стигналъ и полковникъ Кърджиевъ съ отряда си отъ Дедеагачъ и далъ заповѣдъ да се запалятъ грамаднитѣ складове съ храни и съ артилерийски снаряди. На 12 юли войската — до 3—4 хиляди души (7-ма погранична дружина и опълчение) — вече се оттегляла по шосето къмъ Мъстанлъ, и се спрѣла на Маказа, на политѣ на Родопитѣ, около 25 километра сѣверно отъ града.

III. Българското население оставено на произвола на сѣдбата. Гюмюрджинските турци възставатъ. Страшни кланета и обири.

Българските села въ Дедеагачко и Гюмюрджинско не сж били съ врѣм: прѣдизвѣстени, за да може населението да се оттегли подъ закрилата на войската. Когато дедеагачкитѣ чиновници на 9 юли избѣгали къмъ Гюмюрджина, нѣкои села, узнали за това, почнали да се готвятъ да бѣгатъ, но като чули че на 10 юли сѣщитѣ чиновници отъ Гюмюрджина ги връщатъ, пакъ се успокоили. Тепърва на 11 юли се получило по селата въ Дедеагачка и Гюмюрджинска околия официално извѣстие, да се стягатъ да върватъ полиръ войската, която щѣла да спре въ Гюмюрджина и да чака тамъ населението, та които се боятъ отъ башибозука и искатъ да се спасятъ, да бързатъ да стигнатъ войската. Тогава множество отъ българ-

скитъ села, кой отъ кждѣ се намѣрилъ, тръгнало направо къмъ Гюмурджина. „Кой каквото можеше, вземаше — разказваха ми мнозина отъ пострадалитъ сетнѣ селяни — и назадъ вече не се обръщаше да види, какво става. Жена оставила мжжа си, майка сина си...“ Напр. въ селото Дуганхисаръ се получило извѣстието, че войската се оттегля, тепърва на 11 юли на 12 часа по обѣдъ, а пъкъ до Гюмурджина има близо до 60 километра път. Населението потеглило на бързо, съ добитъка си — съ овце, коне, магарета, камили, въ безконечни кербани. Ала всичко е било напразно, защото на 13 юли, на 10 часа пр. обѣдъ войската, безъ да дочака населението, вече

отстъпила отъ Гюмурджина, като сж останали въ ерада само около десетина разѣзда да довършатъ подпалването га складовѣт. Само първата партия бѣжанци успѣла да стигне тѣзи разѣзди и артилерията, която по-бавно се движела, та можали да се спасятъ, а всичко останало българско население се намирало по туй врѣме далечъ по Гюмурджинското поле всрѣдъ многобройнитъ турски села. Щомъ излѣзла войската отъ Гюмурджина, турцитъ въ града и въ полето, прѣдварително организирани, веднага възстали, а именно на 13 юли, на 12 часа на пладне.

Главниятъ имъ организаторъ билъ Тумрукъ-кьойли Ахмедага. Той е старъ човѣкъ, влиятеленъ и богатъ чифликчия. Въ турско врѣме знамето надъ неговия чифликъ никога не е било снемано. Щомъ възстава турското население, то прѣсича на разни мѣста кербанитъ на българскитъ бѣжанци, обезоржава ги, а слѣдъ това почватъ убийства, тукъ тамъ и масова сѣчъ, обири и обезчестявания. Турцитъ споредъ каквито кербани сж прѣкъснали и оградили, така по отдѣлно сж ги запирали и плячкосвали. Напримѣръ една голѣма група бѣжанци, така единъ видъ плѣнени, се намирала близу до Караджолкьой, — около 1000 души, между които имало само 40—50 души въоръжени. Отначало турцитъ нѣмали смѣлость да ги обезоржатъ, а селянитъ се противѣли да си дадатъ оръжието, като казвали, че ще го дадатъ, ала не въ полето — въ дола, гдѣто сж ги спрѣли, а когато ги отведагъ въ нѣкое отъ турскитъ села. Когато слѣдъ това стигнали въ селото Караджолкьой, сложили оръжието, а слѣдъ това имъ отнели всичкия добитъкъ, паритъ, които имали съ себе си, и покщцината. Слѣдъ една седмица тежки страдания така ограбенитъ се домъкнали до политъ на балкана и отъ тукъ се спасявали по планинитъ въ посока къмъ селата Дуганхисаръ, Домузdere,

Окуфъ и др. Имало е на много мѣста по Гюмурджинското поле подобни заловени групи бѣжанци. До самия градъ Гюмурджина — между града и с. Шипчи, въ тѣй наречено Кийликъ-кърж — грамадно ненаселено поле — били нападнати и безпощадно изклани множество бѣжанци, чиито трупове, разхвърлени по долчинкитъ, сетнѣ дълго стояли незаровени дори до българската реокупация. Мжжкото население отъ гюмурджинскитъ български села Юсуюкъ, Къзларъ, Калайджи дере, Денизлеръ и др. се опитало да избѣга, но съ малки изключения всичкото е било изклано. Мнозина се прѣснали по турскитъ села и се скрили при познати тѣмъ турци, ала сетнѣ сж били откривани или прѣдавани, та и тѣхъ е постигнала сжщата грозна участъ. Звѣрствата, които се извършили тогава, сж страшни: вадили сж очи на живи хора, хвърляли сж ги полумъртви въ кладенци; женската челядь тѣй сжсно е изтеглила най-ужасни поругания. Ще отминемъ тукъ всички многобройни подробности по жестокоститъ, които ще изложатъ на друго мѣсто.

IV.

Гърцитъ окупирагъ Гюмурджинско и Дедеагачъ. Българската войска се връща до политъ на Родопитъ. Гръцкото управление.

Докато въ околнята така турцитъ вилиѣли, въ града редътъ все още се спазвалъ. Имало наредена милиция, която подържала тишина нѣколко дена, докато слѣдъ 8 дена пристигналъ единъ малкъ отрядъ гръцка войска — отъ Порто-Лагосъ и взела властѣта въ свои рѣцѣ — на 18 юли. Въ Дедеагачъ, гдѣто сжщо тѣй слѣдъ оттеглянето на българската войска нѣколко дена е царувало безначалие, като не е имало турска войска, за да завземе града, на 14 юли слѣзли отъ гръцкитъ параходи матрози и го заели. Отъ тукъ незначителна гръцка войска потегля къмъ Фере и Софлу и се спира при селото Карабунаръ — единъ часъ южно отъ Софлу. Види се по спогодба съ турцитъ е било, да не влизатъ гръцки войски въ Софлу. Гръцкиятъ воененъ командантъ извикалъ въ Карабунаръ гръцкитъ първенци отъ Софлу, за да подпишатъ единъ „махзаръ“ до турското правителство, че желаятъ да останатъ подъ Турция. Само двама-трима се обадили съ мнѣние, не щели да е по-добрѣ да бждатъ подъ християнска държава на макаръ и подъ България, но другитъ се нахвърлили противъ тѣхъ, и така всички подписали.

Нашитъ войски, които на 13 юли напуснали Гюмурджина, стигнали до Кърджали, ала като видѣли, че никой не ги прѣ-

слѣдва, върнали се назадъ прѣзъ Мъстанлъ и Кушукавакъ, и сетнѣ понататѣкъ скритомъ вървѣли прѣзъ Авренкой та пакъ слѣзали въ Гюмюрджинско, гдѣто вече заварили гърцитѣ, настанени въ града и въ най-близката околностъ. Нашитѣ тогава побиятъ демаркационна линия първомъ на 3 километра сѣверно отъ града, а слѣдъ малко я прѣмѣстятъ по-назадъ, на 6-7 километра. Артилерията ни била поставена на Карла-дагъ. Това ставало между 22 и 25 юли.

Както се каза, гърцитѣ окупирали Гюмюрджина съ много слаби сили. Първомъ отъ с. Марония дошли въ Гюмюрджина 5 — 6 души гръцки андарты, които гърмѣли по града и се разхождали. На сутринята пристигнали двѣ роти гръцки моряци отъ Порто-Лагосъ. Гърцитѣ и турцитѣ отъ града тържествено ги посрѣщнали. Началникътъ имъ направо дошелъ въ кметството и поставилъ за кметъ бившия втори кметски помощникъ прѣзъ врѣме на българската окупация, гърка Николаки Базба Зуиди. Взели и единъ гъркоманинъ, бившия бирникъ въ кметството Лаловъ (родомъ отъ града) и го назначили на прѣдишната му длъжностъ. Избрали се и членове за кметството отъ другитѣ народности съ изключение на българи. Имало е и единъ командантъ на войскитѣ и единъ полицейски комисаръ. Както разказватъ сега самитѣ турци, тогава гърцитѣ, за да прикриятъ, че иматъ малка сила, денемъ докарвали войска съ трена отъ Скеча, а нощемъ я връщали назадъ и пакъ я докарвали въ Гюмюрджина.

И въ Скеча е било сѣщото положение както и въ Гюмюрджина. Въ околията, — по селата, владѣла анархия. Гърцитѣ и не се опитали да въведатъ своя администрация. Границата на гръцката окупация достигала на сѣверъ отъ града до Козлукьой, а политѣ на Родопитѣ, както се каза, били въ наши рѣцѣ.

Както въ Скеча и Гюмюрджина, така сѣщо и въ Делеагачъ гърцитѣ, поради слабитѣ си сили, се страхували отъ турцитѣ, и затова всѣкакъ се стараели да взематъ на своя страна турското население. Съ тази цѣль въ Скеча тържествено върнали на турцитѣ новата джамия „Иени-джамиси“, която нашитѣ прѣзъ първата окупация бѣха взели за черква. Билъ отъ градоветѣ, въ околността гърцитѣ разпратили разни усмирители. Строго се отнесли само къмъ нѣкои турски зулумджии, които врѣменно арестували, и то само за да имъ прибератъ заграбени отъ българитѣ пари, — ужъ че тия пари щѣли да бѣдатъ сетнѣ раздадени на пострадалитѣ.

V. Гърцитѣ внушаватъ на турцитѣ идеята за автономия на Гюмюрджинско.

Докато нашата войска бездѣйствувала, въ пълна неизвестностъ какво се върши въ напуснатитѣ отъ нея области на западна Тракия, българското население тукъ, въ най-голъмо очаяние се защищавало, както е можело, все съ надежда, че скоро ще бѣде спасено. Между туй гръцкитѣ власти въ Делеагачъ, Гюмюрджина и Скеча замислили да организиратъ заедно съ турцитѣ по-силенъ отпоръ противъ българската реокупация, която и въ силата на букурещкия договоръ се очаквала. Фактъ е, че турцитѣ били поомекнали и почнали да говорятъ за помирение съ българитѣ. Случило се, че къмъ края на юли, когато бѣха станали извѣстни ужаснитѣ звѣрства на гърцитѣ въ Македония, една българска доброволческа чета, надѣхана съ омраза къмъ всичко гръцко, слѣзла отъ Родопитѣ въ Гюмюрджинско и нападнала гръцкото село Ирджанхасъръ. Тя тукъ извършила нѣкои жестокости, като паднали убити и двѣ жени. Гръцкитѣ военни власти въ Гюмюрджина, които бѣха останали хладнокрѣвни прѣдъ неописемитѣ кланета, извършени отъ турцитѣ надъ българското население слѣдъ отеглянето на българскитѣ войски, използвали единствената печална случка въ Ирджанхасъръ, за да прѣдприематъ между турското население по селата систематична пропаганда противъ българитѣ. Първомъ почнали да раздаватъ орѣжие на турцитѣ и да ги подканятъ да образува въорѣжени чети. Фактъ е, че дори въ село Шапчи дохаждали гръцки пратеници да подканятъ турцитѣ, да се записватъ доброволци, за да нападнатъ българската войска, която гърцитѣ не признавали вече за редовна войска. Внушавали на турското население да се възпротиви на българската реокупация, понеже положението на България било толкова лошо, че дори и нѣмало вече сѣщинска българска войска, а само башибозуци, които щѣли да вършатъ подобни звѣрства, каквито извършили и въ Ирджанхасъръ и пр.

Отъ друга страна въ самата Гюмюрджина гърцитѣ втѣплявали на турскитѣ голѣмци идеята, да поискатъ отъ турското правителство да изпрати турски войски за Гюмюрджинско, за да се прогласи автономна областъ. Най-много дѣйствували въ тази посока замѣстникътъ на гюмюрджинския владика архимандритъ Никола, — нахаленъ, зълъ и много отмѣстителенъ гъркъ, заедно съ гръцкитѣ офицери, които се намирали въ града, съ адвоката Фошияди и намиращитѣ се подъ тѣхно влияние евреи на Карасо, бивши тур-

ски депутатъ, и турския мюфтия Реуфъ-ефеиди (сега кметски помощникъ въ Гюмюрджина). И дедеагачкиятъ гръцки владика е взелъ живо участие въ тая пропаганда и нарочно за това идвалъ нѣколко пѣти въ Гюмюрджина. Една турска депутация била изпратена по сѣщата работа прѣзъ Дедеагачъ въ Одринъ. Тайна агитация водѣли въ сѣщия смисълъ и гърцитѣ въ Скеча и въ Софлу. Главенъ водителъ на софлийскитѣ гърци въ полза на автономията билъ лѣкарятъ Куртиди, въ чиято кѣща ставали тайни събрания и се водили прѣговори съ гръцкитѣ власти въ Дедеагачъ и Гюмюрджина.

VI. Българскитѣ войски взематъ Гюмюрджина и Скеча. Гърцитѣ лукаво се оттеглятъ. Второ отстъпление на българитѣ. „Автономията“ се провъзгласява.

Докато отъ една страна така се е дѣйствувало противъ България, същевременно гръцкиятъ воененъ командантъ въ Гюмюрджина къмъ 3 августъ увѣрявалъ команданта на българскитѣ войски, че чакалъ разпореждане отъ своето правителство и се надѣвалъ слѣдъ 2—3 дена да прѣдаде града Гюмюрджина на българската войска. Това и станало слѣдъ 5 дена, — на 8 августъ, когато наистина градътъ биде прѣдаденъ на българитѣ. Единъ очевидецъ — г. Стамо Маджаровъ — ми разказваше: „И азъ влѣзохъ съ войскитѣ въ града, именно съ дружината на подполковникъ Дамаскяновъ. Намѣрихме турското население съвършено изплашено. Прѣзъ нощта срѣщу 9 августъ гърцитѣ съ трена се оттеглиха. Изпървомъ ни викаха „ура!“ а сетнѣ почнаха да ни подсвиркватъ. На 9 августъ още заранѣта, докато се настанявахме, пристигна съобщение, че турцитѣ прѣсѣкли пѣтя откъмъ Мъстанлъ и че напредвали къмъ „Маказа“. Съвсѣмъ изненадани и грѣмнати отъ това извѣстие, нашитѣ власти веднага рѣшиха да напуснатъ Гюмюрджина.“

„На 11 августъ гърцитѣ бѣха прѣдали Скеча на полковникъ Данаиловъ, а ние сѣщия день стигнахме въ Скеча. Войската нощта прѣкара на височинитѣ надъ града, а на 12 августъ тя се отдалечи по-насѣверъ“.

Фактъ е, че гръцкитѣ власти така лукаво сж постѣпвали, че е било натѣкмено, щото същевременно, когато тѣ напуснатъ Гюмюрджина, да се сплѣшатъ нѣвитѣ български власти, та да може веднага да се обяви и „автономията“. Нарочно пуснатиятъ слухъ прѣзъ нощта на 9 августъ, какво ужъ турска кавалерия идѣла откъмъ Мъстанлъ, постигналъ цѣлѣта

си: военниятъ началникъ на българския отрядъ, съвсѣмъ не ориентиранъ въ задкулиснитѣ гръцки и турски маневри, се смутилъ, и веднага, слѣдъ като съ отряда си прѣстоялъ въ града само една нощъ, почти въ паника напусналъ Гюмюрджина. Слѣдъ това обаче се минали цѣли шестъ дена, докато се явила „страшната“ турска сила.

Имено пристигнали отъ Одринъ прѣзъ Кърджали всичко до 200 души турски войници, между които имало и араби. Имало и нѣколцина на бѣгащи бързоноги камили, облѣчени въ особена носия, съ кепе и съ тъмносивъ голѣмъ шалъ наметнати. Потвърждава се, че въ Одринъ, слѣдъ като се явила гюмюрджинската депутация, Енверъ бей държалъ рѣчь прѣдъ войскитѣ и ги поканилъ, който обича, да отиде доброволецъ въ Гюмюрджинско. Образувалата се по този начинъ чета трѣгва прѣзъ Ортакой къмъ Кърджали. Отъ тая чета се отдѣля казаната група, която била дочакана на 16 августъ съ голѣмо въодушевление отъ турцитѣ и гърцитѣ въ Гюмюрджина. Когато българскитѣ войски втори пѣтъ отстъпили, въ града се е намиралъ видниятъ гюмюрджински гражданинъ Коста Кирковъ (родомъ отъ Дарж-дере). „Когато се оттеглиха гърцитѣ, а слѣдъ тѣхъ веднага и българитѣ — разказва той — установи се въ града „автономна комисиѣ“ само отъ турци. Гърцитѣ бѣха се поизплашили, и отначало се държаха на страна, а мнозина бѣха дори и избѣгали въ Портолагосъ. И азъ бѣхъ избѣгаль тамъ, но сетнѣ се повърнахъ. Слѣдъ шестъ дена, откакъ втори пѣтъ се дрѣпнаха българскитѣ войски, пристигнаха „башибозуци“ отъ одринско прѣзъ Ортакой — Кърджали. Дойдоха около 200 души — ужъ като башибозуци, а то имаше и араби и черкези. Тукашнитѣ турци, като ги видѣха, подлудѣха, и всички се явиха въорѣжени. Чудно бѣ отъ гдѣ се взеха толкова пушки“. Събрали се турцитѣ и площадѣта прѣдъ кметството, и една тѣлпа не по вече отъ 30 души злѣ въорѣжена и недисциплинирана, потегля по слѣдитъ на българскитѣ войски къмъ Скеча. Когато тази тѣлпа забѣлѣзали българскитѣ разѣзди при Скеча, помислили че иде голѣма сила въ колони, та поради това войската се оттеглила още по-насѣверъ, като заела една линия сѣверно отъ селото Габрово — та по височинитѣ на върха Елидже, по височинитѣ на Дарж-дере и отъ тукъ нататѣкъ право къмъ Кърджалийско и къмъ Айдормушъ. На тая линия нашитѣ остоятъ дълго врѣме, — до реокупацията.

Сега започва въ Гюмюрджинско властѣта на т. нар. „Врѣменно тракийско правителство“ („Гарбитра-

кие хукюмати“), което слѣдъ малко взема друго официално име: „Независимо западно-тракийско правителство“ („Гарби траки мюстекиль хукюмати“). Въ Дедеагачъ между туй още продължавало гръцко управление и по-късно, първа на 18 септември гръците напуснали Дедеагачъ та този денъ и тукъ се прокламирали автономията. Въ Софлу ~~та е била~~ провъзгласена сжщевременно съ автономията въ Гюмюрджина, като билъ назначенъ за управител на Софлу сжщиятъ гркъ Д-ръ Куртиди, за когото се спомена по-горѣ. Тогава се установило автономно управление и въ Ортакьой.

VII. Образуване автономско правителство. Автономска администрация и полиция.

Главатаритѣ на движението за „автономия“, които се върнали отъ Одринъ, образували „временно правителство“ на което прѣдседателъ е билъ Хафъзъ Сали, помакъ отъ село Панделжекъ (ахърчелебийска околия). Той е самоукъ, духовникъ, трудолюбивъ и способенъ човѣкъ. Той прѣди години дошелъ въ Гюмюрджина като ходжа и успѣлъ да създаде на частни начала едно духовно училище, което той е ръководилъ, и една джамия при това училище. Ползува се въ Гюмюрджина съ голѣмо довѣрие като честенъ и справедливъ човѣкъ.

Около п-теля имало „съвѣтъ“, между членовѣтъ на който трѣбва да се отбѣлѣжи извѣстниятъ Карасо, еврейнъ; имало е и единъ гркъ. За финансовъ началникъ билъ назначенъ. Споменатиятъ вече Реуфъ ефенди (родомъ отъ Димогика, у сега помощникъ на кмета въ Гюмюрджина). Той отъ 30 години живѣе тукъ като адвокатъ. По общо мнѣние нѣмало по-грозенъ фанатикъ и по-невъзпитанъ отъ тоя турчинъ. На всѣка дума отговарялъ съ псувня.

Прѣдсѣдателятъ заедно съ делегация, състоеща отъ Карасо, Хаджи Сафетъ отъ Дедеагачъ и Мехмедъ Шукри паша отъ Скеча наскоро заминали за Цариградъ съ мисия, да дѣйствуватъ да се запази тѣхното ново правителство. Фактически господарь на положението въ административно отношение остоялъ Реуфъ ефенди, като замѣстникъ на прѣдседателя. Той образувалъ извънреденъ съдъ и съ кжса процедура прѣсждалъ процеси.

За жандармерийски началникъ билъ назначенъ Хакъ бей, лошъ турчинъ, който въ миналото твърдѣ е притеснявалъ българитѣ и гръцитѣ, защото самъ ималъ чифликъ въ село Сак-

ѣалъ (сѣсно турско-гръцко село). И той както и Реуфъ е мразенъ отъ населението.

Подобни чиновници сж били назначени и въ другитѣ градове, гдѣто е имало финансовъ началникъ и полицейски юзбашия.

Уредена е била и автономска поща. Извадени били и специални пощенски марки по за единъ грошъ. На маркитъ пише названието на правителството; има два вида марки — съ първото и съ по-сетнѣшното, поправено название, както се посочи по-горѣ. Маркитъ били печатани въ Гюмюрджина отъ клише.

Образувала се и нова жандармерия, която е носила турска жандармска униформа съ тая само разлика, че на феса е имало пришито парче червено платно съ надписъ, напр. въ Гюмюрджина: „Гюмюрджински стражаръ“ или пъкъ за Скеча: „Скечански стражаръ“ и пр., като е билъ написанъ и номерътъ на стражара.

Финансовата дѣйностъ на правителството се е проявила главно въ събиране на всички недобори отъ данъцитѣ за послѣднитѣ 5 години. Събирали се и отъ турското население. Освѣтъ това се събирали и „волни“ помощи отъ селата — по 10, 20 и 50 лири, особено отъ българскитѣ села. На всѣки закланъ добитѣкъ се плащала такса за правителствената каса по 5 гроша. Продавали се на търгъ държавни прѣдприятия. Прибирали се дълговетѣ на турската земледѣлческа каса — разбира се, всичко туй съ тероръ. Съ тия срѣдства се издържала автономската милиция, която се подкрѣпяла и отъ Одринъ, отъ гдѣто идѣли сухари.

VIII. Организацията на автономската милиция. Жестокости спрѣмо покрѣстенитѣ помаци.

Лукава тактика.

Първата главна грижа на новото управление въ Гюмюрджина е била, да се организува военна милиция. Принуждаватъ всички отъ града и селата да се явятъ като войници. Особено помацитъ които не се явили, ги облагали съ воененъ данѣкъ до 50 лири. Така събраната милиция, до 4—5 хиляди души е била въоръжена съ разнородни пушки, частъ отъ които е била набавена отъ гръцитѣ прѣзъ Портолагосъ и прѣзъ Окчиларъ. Водѣли се прѣговори съ гръцитѣ и за доставка на 6 тона, а тѣй сжщо и за нѣколко картечници. Милицията раздѣлили на три отряда, между които дошлитъ отъ Одринъ вой-

ници били разпрѣдѣлени като инструктори. Единъ отрядъ се наричалъ Кушукавакски, вториятъ — Даръдерски и Иридерски и третиятъ — Скечански. Въ Марония и въ Дедеагачъ, както се каза, останало гръцко управление.

Главнокомандующъ на цѣлата милиция става Сюлейманъ бей. Той е отъ знатно произхождение, взималъ е участие и въ Триполитанската война противъ италианцитѣ. Казватъ че билъ майоръ отъ турския генераленъ штабъ.

Главатаритѣ на споменатитѣ три отряда сж шабни офицери: Решидъ бей, майоръ, помощникъ на Сюлейманъ бей, участвувалъ съ него въ триполитанската война, а и двамата хора на Енверъ бей; Арифъ бей, капитанъ отъ турската армия и Джамалъ бей; послѣдниятъ билъ главатаръ на скечанския отрядъ.

Въ градоветѣ ставатъ команданти повечето дербейовци отъ мѣстнитѣ жители. Въ Гюмурджина билъ командантъ на града Джаферъ ефенди, македонецъ, бившъ ходжа отъ кавалското медресе, — грозенъ главорѣзъ. На Скеча билъ командантъ Халитъ ефенди, бившъ началникъ на имаретскитѣ вакъфи въ Гюмурджинско, фанатикъ и краенъ българоурадецъ. Била построена телефонна мрѣжа, наредени били болници съ склади медикаменти и съ особени за тѣхъ лѣкари.

Това е военната имъ организация, която до извѣстно време се е издържала за смѣтка на мѣстното население. Скоро около подписването на Цариградския договоръ между България и Турция пристигнали отъ Одринъ въ Гюмурджина два трена съ маузерови пушки. Единътъ се разтоварилъ тукъ, а другиятъ въ Скеча. Въ това време гърцитѣ, слѣдъ като бѣха напуснали Дедеагачъ и Марония, прѣстанали вече да симпатизиратъ и да помагатъ на турцитѣ.

За да усилятъ милицията, главатаритѣ прибѣгвали до всички възможни срѣдства: на сила събирали населението, и онѣзи, които отказвали да отидатъ или бѣгали отъ боевата линия, наказвали ги съ смъртъ. По шосето отъ Скеча до Паласъ имало до 12 души такива убити. Трѣбва да се забѣлжи, че когато милиционеритѣ, слѣдъ като българската войска се бѣ отдрѣпнала по-далечъ на сѣверъ, навлѣзли въ помашкитѣ села, счели за първа своя работа да издирватъ онѣзи, които първи сж приели християнството, за да ги накажатъ. Така сж обѣсили първия покръстенъ помакъ въ Дарж-дере, въ Шахинъ и въ други села.

Бѣсенето започнало отъ гр. Гюмурджина, гдѣто най-на-

прѣдъ обѣсили единъ ходжа арабинъ, обвиняванъ, че е довеждалъ жени на българи. Поискано било да обѣсятъ и нѣкои туркини, които се подлагали на българи, но мюфтията се възпротивилъ възъ основа на шериятския законъ.

Цѣлата имъ е била, да сплашатъ мѣстното население. За да покажатъ отъ друга страна прѣдъ свѣта, че автономията се управлява отъ културни хора, взели строго да наказватъ нѣкои злодѣйци, които направили пакости на българи: така напр. въ Скеча на единъ българинъ открадватъ пари — и властитѣ обѣсватъ турчина крадецъ, а на стопанина публично броятъ паритѣ при самия обѣсенъ... Извѣстно е, че сжщевременно автономиститѣ обвиняваха българитѣ за варвари и бѣха изпратили депутация по европейскитѣ дворове, да иска да се подържи „автономията“.

Всичко туй се е вършило по гръцка инициатива.

IX. Рѣшението на автономското правителство да се унищожатъ българскитѣ села, а главно селата Манастиръ и Съчанли. Походътъ противъ тѣхъ.

Разорението имъ.

Турската войска, която бѣ минала р. Марица откъмъ Одринъ и Димотика още на 8—9 юли, веднага е почнала грозно да прѣслѣдва българското население въ околнитѣ Ортакойска и Софлуска, като сжщевременно, разбира се, и българитѣ оттатъкъ Марица по цѣла източна Тракия сж били подлагани на най-грозни изтезания. Колкото повече се привършвала полската работа около прибирането на хранитѣ, толкова повече се усилявалъ терорътъ противъ българското население тамъ. Когато приближава подписването на Цариградския договоръ, захватватъ да се извършватъ най-голѣми жестокости. Тогава почти всички български села въ споменатитѣ околии а тѣй сжщо и въ околията Фере сж пламнали, систематично опожарявани; населението било избивано и гонено. Само планинскитѣ български села въ Дедеагачка околия, между които и най-видното Дуганхисаръ, а тѣй сжщо и нѣкои отъ планинскитѣ въ Гюмюрджинска околия, главно с. Манастиръ и Съчанли, нѣкое време успѣли да се запазятъ и дори да отблъснатъ съ оръжие неорганизирани башибозушки тѣлипи, дошли отъ Гюмюрджинско. Ала щомъ автономското правителство въ Гюмюрджина се закрѣпило и башибузукътъ се постегналъ малко и се засилилъ съ малка часть отъ турска войска, автономиститѣ рѣшили съ единъ рѣшителенъ ударъ да

сломатъ главно опорититѣ села Манастиръ и Съчанли, слѣдъ които вече не можело да се одържи и Дуганхисаръ. Докато се приготвявалъ военниятъ походъ противъ първитѣ двѣ села, за лице врѣменното правителство рѣшило да изпрати една депутация отъ българи да ги прѣдлува да се прѣдадатъ. На 21 августъ късно вечеръ извикали по отдѣлно въ конака споменатия българинъ Коста Кирковъ, сѣтиѣ Кирко Кирчевъ, родомъ отъ Даръ-дере, бивши чиновникъ въ турската и сѣтиѣ въ нашата земеделска банка; Рафаелъ Петровъ, родомъ отъ с. Кушланли; Иванъ кара Павловъ, родомъ отъ село Манастиръ, и евреина Карасо, и имъ заповѣдали веднага още прѣзъ нощта да потеглятъ къмъ Съчанли и Манастиръ съ казаната цѣль. Тѣ изпълнили заповѣдта.

„Съчанлийци не ни допуснаха да влѣземъ въ селото — разказваше ми самиятъ Коста Кирковъ, — а тѣ сами изпратиха десетина души да ни изслушатъ. Разбира се, че ние, които виждахме, че се готви страшна касапница противъ тѣхъ и че турцитѣ съ насъ си служатъ лукаво, за да избѣгнатъ сражение, отъ което се бояха, понеже възъ основа на по-прѣди да дения отпоръ на Манастирци прѣдполагаха, че тия села разполагатъ съ значителна въоръжена сила, тайно изказахме прѣдъ тѣхъ своитѣ опасения, ако рекатъ да се прѣдадатъ. Съчанлийци отговориха, че не се прѣдаватъ на баши'озукъ, а само на редовна войска, ако има такава. Между туй близу до Манастиръ се бѣше събрала башибозушка тѣла отъ 2000 души, и щомъ ние се върнахме, още на 23 августъ нападна селото Манастиръ“. Въ тоя день, когато гюмюрджинската депутация е водила прѣговори за прѣдаване, въ Съчанли се е намиралъ Вълко Транговъ, 50 годишенъ, родомъ отъ сѣщото село. Въ Гюмюрджина, гдѣто имахъ срѣща съ него, той ми съобщи слѣдното: „Дойдоха само петима българи отъ Гюмюрджина и единъ евреинъ, да ни прѣдлагатъ да се прѣдадемъ. Тайно членовѣтъ на комисията ни казваха, че ако се прѣдадемъ, ще ни изколятъ. Отъ евреина Корасо не смѣяха явно да ни кажатъ. Дадоха ни ужъ 24 часа срокъ да си размислимъ, именно оставиха единъ българинъ отъ Юсукукъ да ни каже, че ако до 24 часа не се прѣдадемъ, селото ще бѣде нападнато и изклато. Ала срока не дочакаха, и още сѣция день ни нападнаха късно нощемъ. слѣдъ като прѣди това вечерта е било нападнато селото Манастиръ. Нашиятъ успѣха о врѣме да избѣгатъ въ село Дуганхисаръ и сѣтиѣ въ Дедеагачъ. Щомъ влѣзоха турцитѣ въ селото, започнаха да палятъ, Застигнаха и избиха само десетина души“.

Докато съчанлийци така сравнително съ малко жертви се отървали, манастирци излѣзали много по-нещастни, защото и цѣлата турска сила главно и най-напрѣдъ е била насочена противъ това село Каза се, че то бѣ нападано и по-рано и че то очаяно се е защищавало съ оръжжия. Ето какво ми разказа въ Гюмюрджина Стамо Стойчевъ, 40 год (отъ с. Манастиръ) за събитията, прѣдшествували на катастрофата, която сполетѣла манастирци на 23 августъ:

„Когато първъ яхтъ се изтеглиха българскитѣ войски отъ Гюмюрджина, и ние потеглихме да вървимъ съ тѣхъ, заедно съ добитѣка си, съ всичко (до 70 хиляди глави само дрѣбенъ добитѣкъ!). Стигнахме до село Баховица (единиятъ край на върволицата бѣше въ селото още) и ни рекоха комисиятъ, че пхтиятъ е „вързанъ“, че не ще можемъ вече да минемъ. И ние се върнахме назадъ. Седнахме си въ кжщитѣ. Минаха се 20 дена, безъ да ни стане нѣщо“.

„Слѣдъ това дойдоха помаци отъ с. Шейдере и ни рекоха: „нашиятъ командантъ каза, да съберете пушкитѣ и да ги прѣдадете на насъ“. Кметътъ ни отговори, че докато не видимъ правителствени хора да ни кажатъ това, не можемъ да прѣдадемъ пушкитѣ. Пакъ се минаха 15 дена и тогава дойдоха много турци — до 1500 души, имаше ахряне, все отъ наши. тѣ помаци, имаше и гюмюрджински турци. Заградиха селото, Ние си имаме оръжжия — до 200 пушки — и ги прѣсрещнахме бихме се съ тѣхъ 8 часа. Загинаха турци, а отъ наша страна тогава падна на мѣсто единъ — Георги Стояновъ, 30 годишенъ. Двамина, които бѣхме изпратили на караулъ, Павелъ Недѣлкавъ и Никола Митревъ — и двамата 20-годишни момци, не се върнаха, а сѣтиѣ ги намѣрихме (слѣдъ 10 дена, просто заклани като ярета; намѣрихме ги съ дрѣхитѣ имъ, раздѣрпани отъ кучета. Ранени бѣха въ това сражение Ангелъ Вълковъ, Пулевъ Георго, Ивановъ Коста, Николовъ Ангелъ, Недѣлковъ Никола. Една жена, която тогава бѣгала отъ Калайджидере, по име Злата, турцитѣ я заловили и я убили; разпорили я съ ножъ и я оставили близу до селото въ бърдчинната.“

Пакъ се минаха 15 дена, и тогава — то бѣше слѣдъ голѣма Богородица — дойдоха пакъ много турци, голѣмо множество. Ние узнахме нѣколко дена прѣди това, че се събира въ околнитѣ села башибозукъ отъ цѣло Гюмюрджинско и отъ Кушукавакско да ни нападнатъ. Като видѣхме, че не ще можемъ се одържа, рѣшихме заедно съ съчанлийци вече да на-

пуснемъ селото и да бѣгаме къмъ Дуганхисаръ. Тѣмко бѣхме се отдалечили на половина пѣтъ отъ селото къмъ Съчанли — бѣше вечерно врѣме — турцитѣ ни прѣсрещнаха при Карадере, заградиха ни и ние се прѣснахме на разни страни — едни къмъ Карадере, други къмъ селото назадъ, трети къмъ Дедеагачъ. Които застигнаха отъ насъ, клаха безъ да гледатъ младъ — старъ, жена, дѣте... Тогава всичкиа ни добитѣкъ забраха и запалиха селото, слѣдъ като съ седмици сж нана-сяли покщнина“.

Петко Стояновъ, 27 год., интелигентенъ селянинъ отъ с. Манастиръ, който много е пострадалъ слѣдъ разсипването на селото, ми каза, че по общо изчисление, направено отъ манастирци, убити сж всичко 250 души отъ тѣхното село, което брояло 450 кщци съ 1800 жители. Овце и кози, заградени до 70 хиляди. Числото имъ се знае по беглика. Коне и мулета 1500, едъръ добитѣкъ 2000 главъ, и около 500 магарета. Селото Манастиръ е известно съ своята домашна индустрия — дебелитъ черги „халища“. Тѣмко „халища“ безъ четъ турцитѣ сж плякосали между другата покщнина. Селото Съчанли и то е било сжщо тѣй богато скотовѣдско село, дори и съ по-вечко население (480 кщци, 2200 жители) та и тукъ пляката е била грамадна. Сжщеврѣменно съ ссипването на тѣзи двѣ села сж били разсипани и други български села въ източната частъ на Гюмюрджинско, а населението, особено мъжкото, е било избито.

Х. Нѣкои подробности върху унищожението на българскитѣ села въ Гюмюрджинско. — Страшниятъ погромъ на българското население.

Потресаещи подробности по извършенитъ тогава жестокости ще изложка отдѣлно. Тукъ за да дамъ приближително понятие за катастрофата, която е постигнала българитѣ въ Гюмюрджинско отъ автономското „правителство“, ще приведа нѣкои факти само. Недѣлко Михалевъ (60 годишенъ) отъ многострадалното българско с. Юсуюкъ, отъ което половината мъже сж били избити още слѣдъ първото оттегляне на българскитѣ войски, а сетѣ, слѣдъ ссипването на Съчанли и Манастиръ втори пѣтъ е дало голѣми жертви ми разказа слѣдното: „Турцитѣ, като прогониха съчанлийци, завърнаха се въ наше село, изловиха всички мъжки и навързани ги закараха на Козлукъ (турско село), гдѣто ги питалъ турскиятъ командантъ, българското ли искатъ или турското. И тамъ ги изклали до

единъ. Когато ги клали, единъ по име Георги Димитровъ, който билъ вързанъ съ другитѣ заедно и се намиралъ на края, отвързалъ се и избѣгалъ. Стрѣляли подирѣ му. Той миналъ прѣзъ Атъкой, обадилъ на селянитѣ, какво вършатъ турцитѣ, и тогава всички атъкойци избѣгали къмъ Дедеагачъ. И азъ бѣхъ забѣгналъ заедно съ съчанлийци, та като стигна и тоя Георги Димитровъ въ Дедеагачъ разказа ми какво е станало: „мъски (мъжки) не останаха — вика — хичъ, всички изклаха!“ Женитѣ ни безчестили, и момитѣ, и всичко обрали. Разбрахъ, че това най-грозното е постигнало и жена ми и жената ми дѣщеря и двѣ по-малки щерки.“

„И тогава азъ, когато гърцитѣ се оттеглиха отъ Дедеагачъ — 18 септември — избѣгахъ въ гората, въ Къркайската гора и въ Калайдерската. Все тамъ се криехме около 40 души отъ разни села: отъ Къзларъ, отъ Атъкой, отъ Калайджидере, до като дойде българската войска. — Женитѣ ни въ туй врѣме, слѣдъ като много ги резилили, ги докарали въ Гюмюрджина. Отъ наше село сж изклани всичко 47 души, мъже и момчета. Имамъ зетъ убитъ — Динко Вълковъ, и сестрини мъже: Иванъ Батулевъ, Стоянъ Бешковъ. И синоветѣ имъ сж убити. Иванъ Батулевъ имаше двамина сина, Станко и Кирилъ. И на Динко Вълковъ сж убити два сина — Момчилъ и Вълко. И на Стоянъ Бешковъ сина му Янко убиха. Въ Козлукъ ой бѣше касаницата, тамъ клаха всички, които бѣха хванати отъ нашитѣ, отъ Съчанли, отъ Авренъкой отъ Къзларъ, Калайджидере, отъ Манастиръ. Тамъ и сега стоятъ трупове, ржцѣ вързани, повличани отъ кучета, самъ-тамъ. Нашитѣ войници сетѣ ги видѣли. При нашето село Юсуюкъ има кладенецъ, ѣ тамъ има нахвърлени вжтрѣ трупове. Цѣлото ни село е изгорено. Изгорени сж все тогава: Чобанъкой, Калайджидере, Атъкой, Къзларъ и Авренъкой. Българскитѣ села на тая страна (на западъ къмъ Гюмюрджина) по се завардиха, и то благодарение на нѣкой си Хасанъ бей отъ селата. Той казалъ, че тукъ ще бжде България, та да го иматъ това на умъ. И това много помогна, а кждѣ насъ турцитѣ се бѣха увѣрили, че ще бжде Турско и за това много клаха. И сега още върватъ, че България отъ нова година ще си иде; затова не ги е страхъ — пляката не даватъ; дрехи, добитѣкъ, всичко наше, което си го познаваме, — не даватъ. Всичко: греди, врати, прозорци отъ нашето село въ селата имъ сж струпани, и си ги горятъ въ сѣсто паливо“.

Отъ разни свидѣтели се установява, че петъ дена, преди турцитѣ да нападнатъ Манастиръ, се събирали въ селата Ашикларъ, Хаджикъой и Долапчиларъ. Събрали се до 2000 души; между тѣхъ е имало турски войници. Мнозина сж видѣли арапи и черкези. Докато се събирали, башибузуцитѣ на отдѣлни тѣпи нападнали близкитѣ български села. Така на 18 августъ около 350 души турци отъ селата Авренкьой, Кърджали, Козлукьой и Шапчи, прѣдвождани отъ нѣкой си Ахмедъ ага отъ Гюмурджина, нападнали българското село Къзларъ (3 часа отъ Съчанли). Селянитѣ имали само 6 пушки и съ тѣхъ се защищавали нѣкое врѣме, докато мжжкитѣ успѣли да избѣгатъ въ близката гора. Пачналъ единъ убить, Недьо Сарчевъ, и единъ се ранилъ, Ив. Ангеловъ. „Женитѣ и дѣца“а, — разказваше Атанасъ Делковъ (36 год.) отъ сжщото село — останаха въ селото. Турцитѣ влѣзоха въ селото, обраха стока, резилили женитѣ и закараха всичкия ни едъръ добитѣкъ. Турцитѣ ни сж познати. Минаха се три дена (два дена преди да нападнатъ Манастиръ) и пакъ дойдоха до 200 души. Имаше вече и редовна войска съ тѣхъ. Пакъ стана малка прѣстрѣлка; убиха Иванъ Вълковъ (22 год.) и Петко Костовъ (60 год.) Тогава цѣлото село избѣга въ гората. Три дена живѣхме въ нашата гора и гледяхме, какъ ограбнатъ селото. Отидохме сетнѣ на Дуганхисаръ, гдѣто живѣхме 10 дена въ тамкашната гора. Когато нападнаха и Дуганхисаръ, тогава избѣгахме въ Дедеагачъ, а че сетнѣ при Фере и като бѣгахме къмъ България дадохме много жертви; отъ наше село сж загинали мжжки и дѣца до 60 души. Ние сме скотовѣдци — изгубихме до 20 хиляди овце и кози, до 200 главъ едъръ добитѣкъ, 20 мулета, 150 магарета“.

Такава е историята почти на всички села, които сж пострадали тогава.

Гюмурджинскитѣ „автономни войски“ слѣдъ тия славни подвизи се завърнали съ богатата плячка. Часть отъ заграбения добитѣкъ е била откарана прѣзъ Кушукавакъ и Ортакъой къмъ Одринъ, а другото е разнесено по турскитѣ села въ Гюмурджинско.

„И въ селата и въ Гюмурджина разказваше ми Коста Кирковъ — продаваха заграбения добитѣкъ. Телялъ рука, който иска да купува, да дойде днесъ на команданството — добитѣкъ се продава. Никой българинъ не е посмѣялъ да отиде да види какъ се продава. Бе-

говетѣ продаваха, а купуваха турци и евреи. Тукъ нѣмаше асдж българи“. И бившиятъ и сегашенъ кметъ на Гюмурджина, г. Анастаовъ, това потвърди: „плячката въ стока и добитѣкъ отъ Съчанли и Манастиръ главно се докарата тукъ въ града. Отъ тукъ тя се е разпрѣдѣляла. Сжщото е станало и съ плячката отъ другитѣ села. Центърътъ на плячката е билъ тукъ. Часть отъ нея закарали и по желѣзницата въ Одринъ. Добитѣкъ е откаранъ и на стада пакъ въ Одринъ прѣзъ Ортакъойско. Плячката тукъ се е продавала на боснославна низка цѣна, и то повече на евреитѣ“.

Съ разсипването на виднитѣ български села Манастиръ, Съчанли и пр., се заврѣшва вториятъ и страшенъ погромъ на българското население въ Гюмурджинско.

XI. Гърцитѣ прѣдаватъ Дедеагачъ на турцитѣ автономисти. Ролята на грѣцкия владика. Ужасното положение на българското население, принудено да търси спасение въ Дедеагачъ. Ролята на консулитѣ.

До подписването на Цариградския договоръ грѣцкитѣ войски държаха въ своя власть Дедеагачъ. Тѣ напускатъ Дедеагачъ на 19 септември и въ сжщия день го заематъ турскитѣ войски, отъ часть дошли съ трена отъ Гюмурджина, отъ часть откъмъ Еносъ. Дошлиятъ съ трена спрѣли на военната гара и ноцували тамъ. Между туй главатаритѣ имъ ходили въ града да прѣговарятъ съ владиката и съ гърка Антониядисъ, персийския консулъ въ Дедеагачъ. Помощникъ на владиката и дедеагачки окръженъ управителъ на врѣменното грѣцко управление билъ гъркѣтъ, наричанъ „Пелтекѣтъ“ — притежателъ на голѣмата мелница. Съвѣтници на владиката сж били търговцитѣ Койди и Фимрели Янко. Прѣди да се оттеглятъ грѣцкитѣ власти, грѣцкиятъ командантъ, къмъ когото се обръщали нѣкои българи за защита, отговорилъ, че българското население можело да се прѣкара съ параходи въ Гърция заедно съ стоката, ако половината стока се отстѣпни на грѣцкото правителство и ако българитѣ се съгласятъ да станатъ гърци. Това било съ възмущение отхвърлено. Въпрѣки това гърцитѣ заграбили и отвлѣкли съ параходитѣ си 5—6 хиляди дребенъ и до 500 едъръ добитѣкъ.

Турцитѣ съ първо навлизане въ града до самата военна гара съсѣкли 18 души българи, стари и млади, които искали да излѣзатъ отъ града вънъ та били заловени. Щомъ влѣзли турцитѣ на 19 септември въ Дедеагачъ, сжщия день тържест-

вено прокламирали „автономията“. Единъ очевидецъ, Маверъ Калояновъ Радиковъ отъ с. Дуганхисаръ, който се намѣрилъ него день въ Дедеагачъ, гдѣто е ималъ свой касапски дюкянъ, ми каза: „Когато турцитѣ влѣзоха въ Дедеагачъ, церемониално издигнаха турското знаме въ правителствения домъ. Българи тамъ никакъ не припуснаха. Само азъ, който бѣхъ тукъ, отидохъ. Блъснаха ме съ викъ: назадъ! Азъ казахъ, че съмъ тукашенъ и се промъкнахъ. Командирятъ имъ държа рѣчь, че тукъ автономията се устроява отъ тритѣ народа: „ислямъ, румъ и израилъ“. За българитѣ ни дума. Чухъ че каза: „булгаръ-милетъ каролсунъ!“ (българскиятъ народъ да опустѣе), на което всички ржкоплѣскаха. Имаше много евреи“.

До заминаването на гърцитѣ отъ Дедеагачъ положението на българското население въ околнитѣ Ортакой, Софлу, Фере и Дедеагачъ е ставало, особено отъ началото на септември, отъ день на день по-очаяно. Масови опожарявания съ кланета по селата вземали чудовищни размѣри. Като не е имало на никждѣ изходъ за населението поради далечината на българската граница, отъ която го е раздѣляло плътно помашко и турско население, най-враждебно настроено, послѣднитѣ надежди за спасение се отправяли къмъ Дедеагачъ, който все е билъ подъ християнска властъ и главно подъ защитата на европейскитѣ консули. Подирнитѣ съобщавали на проведенитѣ отъ населението депутации все въ смисълъ, да гледатъ какъ да е да се прибератъ въ Дедеагачъ, гдѣто тѣ гарантиратъ за живота и имота имъ, като нѣмало да позволятъ на турцитѣ да влѣзатъ въ града. Войводата Русьо въ тия грозни дни изпратилъ до консулитѣ въ Дедеагачъ очаяно писмо на български, писано съ латински букви. Калоянъ П. Моревъ (55 год., род. отъ с. Дуганхисаръ), съ когото се видѣхъ въ Дедеагачъ, ми казваше:

„Като познавамъ тукъ въ Дедеагачъ консулитѣ, съселанитѣ ми повече мене прашаха, да ги питамъ за съвѣтъ. Азъ най-напрѣдъ ходихъ у французкия консулъ г. Такела, а послѣ у германския г. Шенкеръ, у английския г. Бадета, у австрийския и италианския“.

„Когато имъ се донесе писмото отъ Русьо войвода (занесоха го Маверъ Калояновъ, Стойо Вълчевъ и Коста Ласковъ), писмо съ французки букви на български, съ което имъ се съобщаваше, че село Голѣмъ Дервентъ (Софлийска околия) е вече унищожено, французкиятъ консулъ повика едно българче отъ германския консулатъ, което му го прѣвело та взелъ отъ

копие и веднага го е съобщилъ въ Цариградъ на повисокитѣ си началници. Каза ми, че чака отговоръ. Въ писмото се казваше, че много села, като Януренъ, Башклисе и пр. сж съсипани, а между другото се съобщаваше и истинскитѣ фактъ, че село Голѣмъ Дервентъ е унищожено и съ артилерия, че гранати сж падали въ селото, гдѣто и сега има двѣ гранати непукнати. Германскиятъ консулъ ми каза, че не било истина, което се съобщавало въ писмото и за което азъ устно му говорихъ. „Ето—каза—като телеграфирахъ за това на турската военна команда въ Еносъ, отъ тамъ отговарятъ, че всичко туй не е истина“. Французкиятъ наистина много се стараше да помогне; той ми показа и копирната си книга да ме увѣри, че почти катадневно телеграфиралъ по нашитѣ работи, че телеграфиралъ и да се изпрати параходъ, за да мине населението въ България, и увѣряваше, че не получилъ отговоръ. Това ставаше на 7 и 8 септември. Тогавя ме арестуваха гърцитѣ въ Дедеагачъ; тѣ забѣлѣжили, че много често съмъ идвалъ и съмъ сновалъ низъ града. Трѣбва да кажа, че консулитѣ ми казваха, да не се боимъ, че Софлийско и Дедеагачко ще остане въ България, че турцитѣ ще взематъ само Димотика, а на западъ гърцитѣ до Окчиларъ. И ние вѣрвахме. Азъ надѣхвахъ населението, да не се бои, да мирува. Ала като ставаше вече невъзможно да се запази животътъ на населението, то трѣгна отъ вси страни прѣзъ планинитѣ, карайки и добитѣка си, доколкото бѣ възможно, къмъ Дедеагачъ. Тукъ дойде и спасилото се население отъ Гюмюрджинско — отъ Манастиръ, отъ Съчанли, Аткаой и др. а нѣй-сетнѣ и нашитѣ отъ Дуганхисаръ се прибраха тукъ. Събра се 15 хиляди народъ съ най-малко 100 хиляди дребенъ добитѣкъ, разположенъ около казармитѣ и въ тѣхъ, вънъ отъ града. Трѣбва да се забѣлѣжи, че докато бѣхъ затворенъ, грѣцкиятъ дедеагачки владика отиде — бѣше на 12 или 13 септември — въ Гюмюрджина. Той мина покрай затвора, гдѣто имаше съ мене и четирима други българи (единъ отъ Съчанли, единъ отъ Мерхамли и двама отъ Окуфъ), и ме видѣ; азъ го поздравихъ, като снехъ шапката си. Какво има? — попита той. Казахъ му на грѣцки: „милостъ!“ (имѣртонъ). Той поклати глава и отмина. Като се върналъ отъ Гюмюрджина, гдѣто се съвѣтвалъ съ турцитѣ, за да се прѣдаде тѣмъ Дедеагачъ,—да не би да го взематъ българитѣ, — говорилъ за мене съ дедеагачкия градоначалникъ. Грѣцкиятъ опълченецъ, който пазѣще прѣдъ затвора и

който ме познаваше добре, дойде и ми каза, че аз се говорело за мене, че владиката очудено казалъ на команданта: „Още ли държите тоя човѣкъ? — за него трѣбва сатъръ“ Азъ го помолихъ да ме спаси. И на 17 наистина съ малко пари опълченецътъ се съгласи да ме пусне, а на 18 пусна по моя молба и другитѣ затворени българи. Това той е можелъ лесно да стори, защото на 19 (бѣше четвъртъкъ) гърцитѣ, слѣдъ като закараха въ Гърция 4 пълни парахода заграбентъ дребентъ добитѣкъ отъ нещастнитѣ българи, изтеглиха и войската и си заминаха съ параходи.“

Най-голъма и съкрушителна изненада за събралото се въ Дедеагачъ българско население е било прѣдаването на тоя градъ тъкмо на турцитѣ, отъ които това население бѣгало. Бѣжанцитѣ се видѣли изиграни и прѣдвиждали ужаситѣ, които и наистина сетнѣ ги сполѣтили. И консулитѣ били изненадани отъ лукавата игра, устроена отъ гърцитѣ въ споразумѣние съ автономиститѣ турци въ Гюмюрджина и съ турскитѣ военачалници задъ Марица — въ Еносъ.

Отъ мнозина чухъ, а най-обстойно отъ Ангелъ Тодоровъ въ гр. Фере, че една българска депутация, прѣди да напуснатъ гърцитѣ Дедеагачъ, се явила тукъ прѣдъ консулитѣ да имъ обади, какво вече турскитѣ башибозуци наближаватъ да влѣзатъ въ града. Консулитѣ отговорили, че не могатъ да ги спратъ, и съвѣтавали депутацията да се обърне за помощъ къмъ гръцкия владика, който билъ тогава всесилентъ. Като казали на владиката, че турцитѣ ще колятъ, той цинично отговорилъ: „Както колятъ нашитѣ гърци, тъй ще колятъ и васъ“.

Отъ Маверъ Калояновъ узнахъ, че той, когато Моревъ билъ вече арестуванъ отъ гърцитѣ, дохаждалъ въ Дедеагачъ и ходилъ при английския консулъ Бадета: „Той ми викаше: „нѣма тукъ турчинъ да дойде!“ Именно г. Бадета най-много по рано съвѣтаваше, щото женитѣ и дѣцата да се прибератъ въ града, а мъжете по възможностъ на близу да си вардятъ стоката. Когато населението наистина се прибра къмъ 16 септември въ Дедеагачъ, а на 19 турския башибозукъ влизаше въ града, азъ попитахъ Бадета: „Какво ще стане съ насъ г. Бадета? Нали казвахте, че нѣма да влизатъ тукъ турци?“ (азъ лично се познавамъ съ него; той ми е дългогодишенъ мющери), а той, смутентъ, ми отговори: „Не бойте се, нѣма нищо да стане!“ Ала между туй турцитѣ, които три дена се държаха малко по-смирено и не издаваха още намѣренията си, почнаха

да вилнеятъ въ града и вънъ да нападатъ бѣжанцитѣ. Мене заловиха, и се спасихъ благодарение на единъ свой познатъ — гърка Андонъ Караманлията. И тъй консулитѣ не допускаха, че ще дойде турска войска, ала въ сжщностъ и това стана. Когато първъ пжтъ гюмюрджинци нападнаха Манастиръ и Съчанли, имали сж само башибозукъ, ала слѣдъ несполуката имъ, като не сполучи и единъ опитъ да разспиятъ и селото Дуганхисаръ, което благодарение на четата на Маджарова юнашки се защити, турцитѣ не смѣха вече да прѣдприематъ нищо, докато не получатъ помощъ отъ турската армия. Фактъ е, че Хаджи Мизиновъ Хасанъ отъ село Шапчи слѣдъ първото нападение на с. Манастиръ е ходилъ въ Еносъ, да иска помощъ и тая помощъ бѣ дошла. Дедеагачъ се завзе ужъ само отъ „автономска милиция“ сир. башибозукъ, а всички видѣха, че има и множество турска редовна войска. Азъ съ очитѣ си видѣхъ войници-арапи, които арапски говорѣха, а имаше и черкези. Видѣхъ да влѣзатъ въ Дедеагачъ около 500 — 600 души турска войска. Имаше едни въ войнишка форма, други въ стражарска форма, а трети прѣоблѣчени като башибозукъ; всички бѣха съ маузерови пушки и съ манлихерки; нѣмаше ни една мартинки. На всѣки войникъ имаше повече отъ 500 — 600 патрона. Цѣлъ единъ товаръ съ маузерови патрони имъ хванахме наскоро прѣди това въ Дуганхисаръ. Тогава гърцитѣ въоръжиха турцитѣ въ село Шехинларъ. Отъ Дедеагачъ явно имъ занесоха пушкитѣ съ една турска кола.“

XII. Консулитѣ безсилни. Очаянието на бѣжанцитѣ. Убийства. Откарването на 12-хилядниа народъ къмъ Фере.

Че наистина консулитѣ въ Дедеагачъ отначало не се надѣвали, какво работитѣ ще взематъ такъвъ обратъ, като сж вѣрвали, види се, че българскитѣ войски ще иматъ смѣлостта по-скоро да заематъ земитѣ по десното течение на Марица, се вижда и отъ подробноститѣ, които въ село Дуганхисаръ ми даде Коста Калояновъ (43 год.), когото народътъ заедно съ други на нѣколко пжти е изпращалъ, да разбере отъ консулитѣ, какво го очаква. Той три пжти се е явявалъ при австрийския консулъ, съ когото се обяснявалъ на турски и на гръцки. Първомъ консултътъ му казалъ: „Не бойте се, ние можемъ да ви гарантираме живота въ Дедеагачъ и вънъ отъ града до с.“

Дервентъ и до с. Макри и Лъджикой, а по-нататък по селата не можем да запреме турците да не палатъ и да не убиватъ“. Когато втори път се явилъ при него, кждѣ 1—2 септември, пакъ същото е подържалъ и е попиталъ, да ли иматъ чети; съвѣтвалъ е, хората да не си даватъ пушките, и пакъ настоялъ: „народътъ нека се прибере тукъ, а въоръженитъ хора да държатъ височинитъ и да защищаватъ гърба на населението“. Трети път — кждѣ 8 септември — по това е подържалъ. Ала когато вече да се събере народътъ при Дедеагачъ, той вече не е билъ тъй оптимистъ, а напротивъ твърдѣ загриженъ е съобщилъ на Калояновъ, че е възможно и турци да влѣзатъ въ Дедеагачъ: „Бързайте — казалъ — да оставите селата си, защото отгатакъ Марица въ Ибсала се събира башибозукъ, а също и въ Гюмюрджина има до 10 хиляди, които ще тръгнатъ и ще ви изколятъ. Само тукъ въ Дедеагачъ е спасението“.

Когато най-сетитъ се събралъ народътъ къмъ Дедеагачъ, австрийскиятъ консулъ самъ дошелъ въ казармитъ и тамъ лично увѣрявалъ народа, да седи тукъ. Ала когато слѣдъ два дена гърците прѣдали града на турците, австрийскиятъ консулъ вече нигдѣ не се е виждалъ.

Нѣмало вече, кой да помогне, всички забравили тържественитъ си обѣщания, а очаяниятъ народъ все още на консулитъ се надѣвалъ. Когато се разчуло, че консулитъ официално по-срѣщнали турскитъ войски, съвсѣмъ се сломилъ духътъ му. „Да бѣха консулитъ излѣзли, казваше ми Калояновъ, енергично да заговорятъ въ наша полза, нещастieto щѣше негли да се избѣгне. А тѣ посрѣщнаха турците, които се бѣха спрѣли вѣнъ отъ града и не влѣзоха, докато консулитъ и владиката не отидоха да ги поздравятъ и да ги шоканятъ. Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че прѣди да влѣзатъ турците въ Дедеагачъ, отъ страна на събралитъ се 12 хиляди бѣжанци се подала молба до консулитъ, въ която се изброявали и селата, отъ които народътъ е билъ тукъ събранъ, — именно отъ околитъ Гюмюрджинска, Дедеагачска, Софлийска, Ференска и Ортакьойска. Искало се да имъ се укаже, кждѣ да се прибератъ, за да спасятъ живота си. Консулитъ изпратили прѣписъ отъ тая молба въ Цариградъ до своиѣ посланици. Слѣдъ като се съвѣщавали, консулитъ изпратили единъ прѣписъ и до турския командантъ въ Еносъ.“

Щомъ заели турците града, извикали всички кметове на бѣжанцитъ и имъ заявили, до петъ дена да си намѣрятъ срдство да си идатъ въ България, било съ параходи или

пѣшъ. Кметоветъ отговорили, че населението желае да си остане тукъ, че то съ толкова челядь и стока мѣчно може да се рѣши на такова прѣселение. „Ала турците настояваха въ казания срокъ да се махнемъ — казваше ми Ангелъ Тодоровъ въ Фере — и грѣцкиятъ владика настоявалъ да се махнемъ, та ако ще би всички ни да изколятъ. Командантътъ Хакъ бей запиталъ владиката, защо е толкова противъ насъ, а той отговорилъ, че българитъ го държали 16 дена арестуванъ и за това не искалъ да ги види. Това бѣше на 21 септември; на 22, прѣди още да могатъ кметоветъ да се споразумѣятъ съ Хакъ бей, башибозуцитъ по заповѣдъ трѣгватъ къмъ казармитъ да нападнатъ населението. Ние, щомъ видѣхме това, една депутация отъ 14 души изпратихме въ кметството. Посвѣтвахъ ни да направимъ едно прошение, да се остави тукъ българското население, и въ туй ни спомагаха Хараламбо Леондарици, — търговецъ; Псаропулосъ — наемателъ на банитъ; Филомелосъ — търговецъ“. Нѣкои характеристични за грѣцкитъ власти подробности, които сж въ свръзка съ мисията на депутацията, ми даде членътъ отъ тая депутация Стоянъ Паламуджевъ отъ гр. Фере: „Леондарици почна да съчинява прошениято въ градската община. Дойде управителятъ Пелтекъ, и Леондарици му каза, че трѣбва да се направи всичко, да се помогне и да се спаси това нещастно население. Пелтекъ отиде нѣкждѣ и сетитъ се повърна заедно съ споменатия персийски консулъ Антониядисъ и каза: „тукъ не е мѣсто да се пишатъ прошения“ — взе прошениято и го скѣса. Харал. Леондарици стана на крака и му каза: „А бре човѣче божи, ти нѣмашъ ли жена, дѣца, нѣмашъ ли милость за тия нещастни жени и дѣца, които искатъ сега да пропядятъ отъ тукъ!“ Той отговори, да не се бърка въ неговитъ работи. Тогава Леондарици почна да пише ново прошение, и изпрати Ангелъ Буйнука отъ с. Балъкъой, да отиде да каже на населението да спре, да не трѣгва, защото башибозуцитъ бѣха почнали насила да го каратъ да върви като стадо. Второто прошение само на половина се написа, защото пакъ дойде персийскиятъ консулъ и не позволи да се пише нататъкъ. Тогава Леондарици ни каза: „Сами виждате, помощъ отъ никждѣ нѣма, а всѣки да гледа да си спаси душата“. Ние си излѣзохме, и който можеше да се скрие въ града, остана и се спаси, а населението вече замина, подкарано отъ башибозуцитъ съ бой и убийства“.

Трѣбва да се забѣлѣжи още, че на тоя день — 22 септември,

въ недѣля, — турцитѣ взели да заплашватъ бѣжанцитѣ, като имъ казвали едни, че щѣли да ги каратъ въ България, други пъкъ, че щѣли да ги изпратятъ въ Одринъ, или пъкъ просто имъ се заканвали: „сега ще видите България!“ или: „като отидемъ до Калдъркось, понататъкъ ще видимъ тамъ смѣткитѣ“ (при Калдъркось има „канкъ“ за прѣминаване прѣзъ Мирица). Калоянъ П. Моревъ на сѣщия день, отчаянъ, отишелъ у французкия консулъ да моли за помощъ, той му казалъ, да отиде да намѣри английския консулъ Бадета. Като казалъ на подирния, че искатъ да каратъ бѣжанцитѣ на нѣкъдѣ, Бадета на турски му отговорилъ: „Не мога да ви помогна, нѣмамъ топове, нѣмамъ войска, какво да ви правя!“ Моревъ му спомнилъ, че той самъ по-прѣди е съвѣтвалъ да се побере народътъ въ Дедеагачъ, ала нищо не спомогнало. Само сѣтиѣ, слѣдъ като башибозукътъ откаралъ народа къмъ Фере, консулитѣ се погрижили за една малка часть отъ бѣжанцитѣ, които се изюкрили по гръцкитѣ кѣщи въ града, да се изпратятъ съ 7 вагона прѣзъ Мустафа паша въ България.

Нѣмало какво да правятъ нещастнитѣ бѣжанци освѣнъ да се покорятъ и да вървятъ подъ ударитѣ на повилнѣлитѣ башибозуци и войници по шосето къмъ Фере заедно съ многобройната си челядь и добитъкъ. „Когато народътъ се бѣше събралъ при казармитѣ на 23 септември и когато башибозуцитѣ го подбраха да го каратъ съ бой, — разказва Маверъ Калояновъ Радиковъ, — дигна се такъвъ сѣрдцераздирателенъ общъ викъ на многохиляденъ народъ, че цѣлъ Дедеагачъ потрепера, цѣлиятъ градъ стана на кракъ; камъкъ да бѣше човѣкъ, не можеше да не проплаче. Тогава само по пѣтя отъ казармитѣ до града убиха десетима, между които и на Комне Домузчиевъ сина му Калоянъ Комневъ (19 год.) и двата му зетя — Кель Митро (28 год.) и Киро Митревъ (25 год.) Тѣхнитѣ скетети и сега се виждатъ на сто крачки отъ гарата, на половинъ заровени отъ самата имъ майка, която, като ги видѣ единъ върху други заклани, слѣдъ три дни умрѣ. Понеже не можала хубаво да ги зриви, пакъ се отровили, и сега така седятъ. Въ самия градъ мнозина загинаха: Вѣлка Чакъровъ съ жена му заклали и го прикрили въ единъ купъ бѣлотина отъ царевица, — близу до болницата въ града. Послѣ ги заровиха. Тукъ въ българската махала има много убити; азъ зная за двама: единъ е отъ Дуган-

хисаръ по име Ивилъ, а другъ е отъ Съчанли — и двамата убити прѣдъ кѣщата на Ярѣмъ Бахчиджи“.

Нѣма тукъ понататъкъ да слѣдимъ ужасната сѣдба на подкарания народъ къмъ Фере, трепанъ по пѣтя и ограбванъ отъ башибозука. Върволицата е била нѣколко километра дълга. Цѣльта на турцитѣ е била, да прѣкаратъ народа при Фере, гдѣто има бродъ, прѣзъ Марица, и тамъ сѣтиѣ, като го ограбятъ съвършено, да избиятъ колкото могатъ мжжкото население и да отвлѣкатъ женска челядь, въ което до негдѣ и сполучиха. Ужаситѣ, които е изтѣрпѣло туй нещастно население, докато една часть отъ него слѣдъ дълго скитане по горитѣ е стигнала до българската граница; грознитѣ кланета, на които е било изложено; жертвитѣ, които е дало, гонено и стрѣляно по горитѣ, особено при прѣминаването на р. Арда; безчестията и изтезанията, на които сж станали жертва нѣколко стотинъ жени и дѣца, отвлѣчени въ робство прѣзъ Марица, — всичко туй е толкова много, че ще трѣбва да го изложа отдѣлно.

Часть отъ народа се е спасила при Фере благодарение на четитѣ на Русьов войвода и на Маджаровъ, които съ една очаяна атака успѣли врѣменно да забъркатъ башибозука, та дали възможность на народа да се откопчи отъ рѣцѣтъ му и да удари на бѣгъ прѣзъ планинитѣ надъ Фере въ западна и сѣверо-западна посока. Въ планинитѣ, гдѣто и прѣди туй е имало много останалъ народъ, не успѣлъ да достигне до Дедеагачъ, криейки се като дивечъ и хранейки се съ трѣви и корени, сѣтиѣ се разигравали страшни сцени, каквито не може лесно си прѣдстави културенъ човѣкъ на днешно врѣме. Една часть отъ забѣгналитѣ въ гр. Софлу тѣй сѣщо много пострадала.

XIII. Третиятъ и най-страшенъ погромъ на българското население слѣдъ сключването на Цариградския миръ. Прѣговорятъ съ автономиститѣ. Забавянето на реокупацията.

Отъ дена на сключването на Цариградския договоръ, 16 септември ст. ст., захваща третиятъ и най-грозенъ периодъ за българското население въ Тракия прѣзъ врѣме на междуцарствието. Както видѣхме, три дена слѣдъ тая дата гърцитѣ напускатъ Дедеагачъ, като го прѣдаватъ на турцитѣ и съ това ставатъ причина за ново, жестоко прѣслѣстване на българитѣ отъ самъ и отъ татъкъ Марица. Въ земитѣ, които по тоя договоръ оставатъ подъ Турция, българското население

вече безпощадно се прогонва задъл турската граница, съвършено ограбено и излагано на нечувани насилия. От друга страна въ земитѣ, които се падатъ на България, гоненията противъ българитѣ не само че не спиратъ, а напротивъ взематъ още по-систематиченъ характеръ, понеже се ръководятъ вече отъ автономското гюмюрджинско „правителство“, което сега всички сили напръга, да сломи послѣднитѣ останки на българщината, та дано нѣкакъ се осуети втората българска окупация. Избиването на българскитѣ бѣжанци при Фере, прѣсѣждането на прѣсналото се по планинитѣ население, което безпощадно убиватъ, гдѣто и да го застигнатъ, дори и прѣдъ очитѣ на българската войска, когато газейки Арда е прѣминавало границата, — всички тия жестокости се извършватъ именно слѣдъ 16 септември.

Трѣбва да се забѣлѣжи, че въ това врѣме турското правителство е правило нѣкои постѣпки, за да си оне гюмюрджинскитѣ първенци, да се помиратъ съ установеното въ Цариградския договоръ положение. Нашитѣ делегати не бѣха още напуснали Цариградъ, когато отъ тукъ е билъ изпратенъ въ Гюмюрджина Джемалъ-бей, за да повлияе въ този смисълъ върху автономиститѣ. Той е свикалъ прѣдъ кметството гражданитѣ и държалъ рѣчь, въ която имъ казалъ, че по нареждане между дѣлтѣ правителства този край остава да се управлява по българскитѣ закони. „Българитѣ ще дойдатъ — рекълъ — и то тѣ, които бѣха побѣдители, сега идатъ като побѣдени. Вие, мюсулманитѣ, ще държите главата си гордо, а тѣ ще държатъ главата си наведено. Вамъ ще бждатъ запазени правата. Вие не трѣбва да се страхувате, защото ей тукъ въ Димотика стоятъ толкова хиляди мюсулмани, които винаги да ви защитятъ“.

Слѣдъ това главатаритѣ на милицията, Сюлейманъ бей, написалъ официално писмо до градския кметъ Хаджи Мустафа Сюлеймановъ (сега втори помощникъ на кмета), въ което изреждалъ въ четири точки условията за капитулирането. Въвъ основа на това писмо кметството издало хектографирано обявление, въ което се съобщаватъ „привилегитѣ“ на гюмюрджинскитѣ турци, които българското правителство щѣло да реснектира.

Четиритѣ точки за капитулация съдържатъ слѣднитѣ права:

1). Управителъ на окръга ще бжде турчинъ.

2). Околийскитѣ началници ще бждатъ българи, а помщницитѣ ииъ — турци.

Жандармерията ще бжде съставена отъ турци и българи.

3). Въ учрежденията ще бжде запазенъ турскиятъ езикъ.

4). Оръжията да се събере отъ населението

Веднага подиръ това главатаритѣ на милицията получили заповѣдъ за капитулиране, ала тѣ съвѣтъ не бързали да изпълнятъ, и това продължавало десетина дена нарочно протакани отъ тѣхъ, за да могатъ прѣзъ туй врѣме да извършатъ редица прѣстѣпления съ умисълъ, щото себе си материално да осигурятъ, а освѣтъ това и окончателно да разсипятъ българското население. Българското правителство въ туй врѣме бѣ наредило на войскитѣ да навлѣзатъ въ новитѣ земи, но нѣмайки потребната смѣлость и въ пълно невѣденне, съ каква цѣль се искатъ все нови и нови срокове за капитулация, съгласявало се е да отлага реокупацията, споредъ желанието на гюмюрджинскитѣ главатари. И тѣзи постигнаха нечестивитѣ си цѣли. Фактъ е, че слѣдъ онова обявление се е почнало пълноторааграване на българскитѣ дюкани и магазини въ градоветѣ и селата на автономската областъ. Все тогава се извършвали, както се каза вече, и най-голтѣмнитѣ кланета на българското население въ всичкитѣ околии. Тогава дори съ кучета гонили по горитѣ нещастнитѣ българи, за да имъ заграбятъ и послѣдната парича, която криели въ пазвитѣ си, да имъ взематъ и послѣдната черга, която успѣли да задигнатъ отъ дома си. А между туй българската войска съ десетки дни стои на границата при Арда, безъ да подозира, какви ужаси ставатъ недалечъ отъ нея. И тѣй почти прѣдъ очитѣ на нашата войска сѣ се извършили най-грознитѣ злодѣяния.

Напраздно въ туй врѣме нещастнитѣ българи отиватъ въ Арда прашали единъ слѣдъ други хора, да обяснятъ на нашитѣ военачалници, да не чакатъ ни минута, а да минатъ границата, защото нигдѣ нѣма да срещнатъ силенъ неприятелъ. Въ това сѣ били увѣрени и всички, забѣгнали въ туй врѣме отъ Тракия въ пограничнитѣ области, понеже по частни слѣдѣния сѣ знаели, че дори

двѣ-три слаби чети, каквито сж били четитѣ на Русьо войвода и на Маджаровѣ, сж успѣвали да отбранятъ населението по планинитѣ, държейки въ респектѣ плъзналия по плячка и убийства неорганизиранъ турско-помашки башибозукъ. Ала нѣмало кой да имѣ върва, кой да ги слуша. Най-плачевно е било положението на множеството току що уволенни наши войници, родомъ отъ новитѣ земи и взели участие въ междусъюзнишката война: тѣ стояли на границата, дочували гърмежитѣ и писъцитѣ на своитѣ роднини и постоянно се молили на военното начальство, да имѣ се дадатъ пушки и позволенията да се притекатъ на помощъ на своитѣ. Ето напр, какво ми разказа въ Гюмурджина Кирилъ Ивановъ, род. отъ с. Манастиръ, синъ на едно отъ най-страшно пострадалитѣ сѣмейства, заловено отъ помаци и турци близу до Арда:

„Бѣхъ войникъ въ 8-приморски полкъ. Участвувахъ въ цѣлата война — въ сраженията при Селимоглу, Люле-Бургазъ, Чатаалджа и противъ сърбитѣ при Калиманско поле. Уволниха ни късно, въ Варна на 10 септември. Азъ бързахъ и стигнахъ въ Хасково, гдѣто имаше много нашенци, и отъ тѣхъ узнахъ, че селото ни Манастиръ е изгорено и че множество отъ нашитѣ селяни сж избити. Тогава нищо не знаехъ, че брата ми убили, че сестра ми е безчестена, че зетя ми заклали, ала всичко ми минаваше прѣзъ ума. Имаше въ Хасково такива като мене уволенни войници отъ Гюмурджинско до 1500 души. Молѣхме се съ сълзи на очи на комендатина, да ни дадатъ пушки, да идемъ да спасяваме. Не ни дадоха, а и българската войска на границата не се помръдваше. Най-сетнѣ, когато вече тя да мине Арда, дадоха ни 30 маузерови пушки. Тогава вече момчетата казаха: „не щеме ги — селата ни отидоха“, — късно бѣше. Освѣнъ насть, служили, имаше още толкова други, по-стари хора, юнаци, прѣбѣгнали отъ нашитѣ страни. Да бѣха ни дали оржжие, щѣхме да спасимъ населението.“

Въ този смисълъ се изразяваше прѣдъ мене и гюмурджинскиятъ сегашенъ и бивши кметъ Анастасовъ: „Въ това врѣме азъ бѣхъ въ Пашмаклийско, въ Устово. Бѣше ясно, че прѣдъ насть нѣмаше силенъ неприятель, и бѣхме увѣрени, че ако нашитѣ нахлуятъ, че леко ще да успѣятъ. На мѣсто това, войскитѣ искаха да се оттеглятъ, защото се страхуваха, че ще има да даватъ жертви. Бригадниятъ командиръ, полковникъ Д (кавалеристъ), имаше намѣрение да се оттегли дори до старата граница. Нашето население отъ Ахърчелебийско тогава въ паника бѣше избѣгало съ покъщнината си къмъ

Чепеларе. Ходихъ съ специална депутация при полковника да го моля, да не се оттегля, защото вървахме, че могатъ да устоятъ. Имаше само 200—300 въоръжени помаци, и това бѣше силата на турцитѣ. Полковникътъ обща, но при все това всички се готвѣха за отстъпление, та се принудихъ да телеграфирамъ въ София на Г., родомъ отъ тукъ, че краятъ е прѣдъ разгрома. И той съ моята телеграма отива въ министерството та подиръ това дохожда заповѣдъ, непрѣменно да се запази тази областъ. И така стана“.

Когато турцитѣ се убѣдили, че западна Тракия ще остане подъ България, започнали, както се спомена, разграбването на дюкянитѣ, най-богатитѣ отъ които били въ Гюмурджина и въ Скеча. Първомъ разграбили абаджийскитѣ дюкяни, гдѣто се продаватъ готови турски дрѣхы, и съ тѣхъ обличали своитѣ „милиционери“, които се връщали отъ демаркационната линия да се увольняватъ, а така сжщо и мнозина отъ мѣстнитѣ турци въ града. Само абаджитѣ въ Гюмурджина, все българи отъ с. Петково и Карлуково (ахърчелебайско), иматъ загуби до 100 хиляди лири. А загубитѣ на българитѣ абаджии въ Скеча, които сж повече отъ Даръ-дере и отъ Райково (ахърчелебийско) сж грамадни — тѣ възлизали, казватъ, до 5 милиона лева.

Разграбили и бакалската стока. Заграбеното продавали на много ниска цѣна. Даже въ дена, когато стигнали нашитѣ кавалерийски разѣзди въ Гюмурджина, въ чаршията имало разпродажба на пляката. Нарочно били дошли дюнмета младотурци дори отъ Солунъ, за да купуватъ. Недобра роля при това играла банка Салоникъ, директорътъ на която билъ едно младо момче, голѣмъ туркофилъ. Тази банка чрѣзъ посредството на търговцитѣ евреи Карасо и Нахмиязъ (сега доставчикъ на българската войска) снабдила евреитѣ съ пари, та тѣ закупували по-голѣмата частъ заграбена стока на ниска цѣна, напр. оката вѣлна за 4 гроша (вм. 9 до 12 гр.) и пр. Турскитѣ главатарии бързали да направятъ пари, които внасяли въ Отоманската банка. Неразпродадената стока, напр. тютюнитѣ, изпращали съ желѣзницата въ Одринъ.

Сжщотѣй се е постъпвало и съ скъпитѣ и много търсени аби („халища“), кебета и шаяци, медъ, восъкъ, сирене, масло. Въ депото на банкъ Салоникъ единъ мѣсець слѣдъ идването на българитѣ още имало голѣмо количество плячкосанъ български бакъръ. И сега по еврейскитѣ и турскитѣ къщи въ Гюмурджина и Скеча има складирани много отъ тия стоки. Отъ еврейскитѣ видни търговци само Карасо избѣгаль въ Цариградъ,

XIV. Реокупационните войски напредват прѣз труповете на избитото българско население.

Часть отъ нещастното българско население, което бѣ потеглило прѣз планинитѣ между Ортакьой и Кушукавакъ къмъ българската граница, слѣдъ дълги лутания, прѣслѣдвано и избивано отъ дивитѣ турски и помашки сбирщини, най-сетнѣ на 4 октомври съ много жертви прѣминало р. Арда. Слѣдъ това тепърва на 8 октомври потеглила българската войска, да завземе новитѣ земи. Съ отряда, трѣгналъ къмъ Софлу-Дедеагачъ, се върнали и мнозина отъ доблестнитѣ четници, които сж спомогали на народа, докато прѣмине р. Арда. Между тѣхъ е билъ войводата Димитър Маджаровъ (30 годишенъ, отъ с. Окуфъ, Софлийска околия) заедно съ Ангелъ Тодоровъ (36 годишенъ, отъ с. Окуфъ.)

Войската ни по пжтя на всѣка крачка се е натъквала на ужасни слѣди отъ турски звѣрства.

Приблизително понятие за това ни дава разказътъ на самия Маджаровъ: „Ние вървѣхме прѣдъ реокупационнитѣ войски. Минахме Арда и въ селото Ятаджикъ намѣрихме една мома отъ с. Манастиръ, ранена въ крака, една стара жена и много малки дѣца, останали, безъ да знаятъ да кажатъ, чий сж и отъ гдѣ сж. Гледаха ни уплашени. Тѣзи дѣца ги оставихме тамъ. На жената прѣвързахме раната — прѣвърза я Вельо Балимезовъ отъ Хасково, четникъ отъ моята чета. Вълко Грудовъ отъ с. Балъккьой намѣри въ Ятаджикъ 4-годишното си момченце. То бѣ тѣй наплашено, че бѣгаше отъ всички хора и отъ баща си; не го познаваше. Той на сила го хвана и го тури на магарето. Андрѣй Георгиевъ (отъ с. Окуфъ) намѣри на югъ отъ Ятаджикъ трупа на жена си, която, ранена въ крака, останала. Сетнѣ турци я намѣрили, мжчили я, отрѣзали ѝ ненкитѣ и най-накрай я убили. По на югъ въ единъ долъ имаше около 100 души жени и дѣца — все трупове: тамъ имаше малки дѣца, хващани за крака и умъртвени, като сж били удряни о земята. Други, съвсѣмъ малки още въ повой, затиснати съ тежки камъни, турени врѣзъ тѣхъ, така си умрѣли. Повече отъ труповетѣ, които бѣха почнали да се разлагатъ, бѣха на жени и на дѣца. На една височина, частъ и половина на югъ отъ Ятаджикъ, край единъ пжтъ минаваха хора и ни казаха, че не далечъ има едно 12-годишно момченце, ранено. Ние го намѣрихме: куршумътъ миналъ прѣзъ двата му крака, а раната червасала, изтекла му кръвта, — страхъ да те е да го гледашъ.“

„Дѣтето ни каза, че сестра му била около него, но като чула хорски гласове, избѣгала и се скрила въ гората. Викахме ѝ по български, но не се показа. Дѣтето каза още, че има и други хора по планината, но че бѣгатъ и не се показватъ. Отсѣкохме двѣ дървета, направихме носилка и отнесохме дѣтето до Папакьой и го прѣдадохме на селянитѣ, да го гледатъ. Не можахме да прѣвържемъ раната. Понеже войска идѣше подирѣ ни, поржчяхме, фелдшерътъ да я прѣвърже. Какво е станало съ дѣтето сетнѣ, не знамъ. То бѣше отъ с. Пишменъ, на зетя на Хаджи Новакъ, на когото съобщихме. Послѣ по Тахтаджикъ-балканъ намѣрихме измрѣли дѣца, хвърлени по пжтя.“

И българската войска, която е вървѣла на три посоки, всжду по пжтя е минавала покрай подобни грозни зрѣлища, но за жалость нѣмало е хора, да схванатъ, че е трѣбвало всичко да се отбѣлжи и да се направятъ фотографически снимки. Както ми признаха и нѣкои началници на реокупационни отряди, съвсѣмъ не имъ е дошло на умъ да се погрижатъ да взематъ съ себе си фотографически апарати.

Сжщото потвърди и д-ръ Атанасовъ, който е билъ съ 27 полкъ и съ когото се срѣсинахъ на 22 ноември въ Мустафапаша. Сжщиятъ ми съобщи, че по пжтя, който тѣ сж минали, имало множество трупове на изклани българи. Най-много трупове видѣли при село Коджакьой, при Кочашиж. Тамъ били изклани цѣли сѣмейства — съ дѣца и момичета, прѣди това обезчестени. При едни лозя имало много трупове, а въ единъ долъ съ стотини! Докторътъ прѣдложилъ на полковника Ш., да се образува една комисия, да обиколи тия мѣста, да констатира извършенитѣ звѣрства и да ги опише. Ала това не се взело въ внимание, подъ прѣдлогъ, че офицеритѣ били уморени. Ни единъ фотографически апаратъ нѣмало въ полка.

XV. Слѣдъ реокупацията българскитѣ власти покровителствуватъ турското население. Наказани българи заради опити да мѣстятъ. Безнадеждното състояние на разореното българско население.

Върѣки неописуемитѣ жестокости, извършени отъ турското население надъ българитѣ главно и при явната подкрѣпа дори и при инициатива отъ страна на самото автономско правителство, българскитѣ окупационни власти, щомъ се установили въ Гюмюрджинско, се отнесли крайно хуманно къмъ турцитѣ, и първата имъ грижа е била, да взематъ мѣрки, да не

се даде възможност на отчаяното и ограбено българско население да потърси смъртка отъ своите гонители и да отмъщава. Само два три случая на жестоко отмъщение има, и то нѣколко дена прѣди да се наложи новата българска власт надъ цѣлата област. При все това, военните власти, отъ желание си да се покажатъ лоялни защитници на турското население, — види се въ духа на цариградския договоръ и на допълнително приетитѣ „капитулационни“ условия, за които се спомена по-горѣ, сж отишли въ ревността си тъй далечъ, че заловили множество българи, обвинени отъ турцитѣ, и ги хвърлили въ затвора. Въ Гюмюрджина, гдѣто и до сега никому не е дошло на умъ, да тегли на отговорностъ устроителитѣ на кланетата и на грабежитѣ, извършени въ селата Манастиръ, Съчанли, Кызларъ, Юсуюкъ, Калайджидере и пр., и сега още лежатъ затворени дванайсина души отъ с. Дуганхисаръ и др. за избиването на турци отъ близкото село Бадуренъ. Между затворенитѣ сж: Ангелъ Стоевъ отъ четата на Русьо войвода (родомъ отъ Башклисе, Софлийска ок.), който е вършилъ чудеса отъ самопожертвователностъ, спасявайки населението прѣзъ цѣлото лѣто до идването на българскитѣ войски; Ангелъ Митревъ, Стою Вълчевъ (отъ Дуганхисаръ), Коста Петковъ и Стамо Недѣлковъ (отъ с. Мерхамли) и др.

Непонятно е поведението на българското правителство въ случая: щомъ не е взело мѣрки да се накажатъ убийствата и грабежитѣ, извършени отъ турцитѣ слѣдъ 16 септември, сир. слѣдъ подписването на Цариградския миръ, и логично и справедливо е, да не се наказватъ отъ тоя родъ и прѣстѣпления, извършени отъ българи подиръ сжщата дата до българската реокупация. Въ манифеста къмъ населението въ новитѣ земи, издаденъ отъ българското правителство на 16 октомври и подписанъ отъ всичкитѣ министри, е казано буквално слѣдното:

„За да се забрави за винаги печалния споменъ отъ кървавитѣ събития, които донесоха злочестини и на двѣтѣ воюващи държави и тѣхнитѣ поданици, и за да се въдворятъ миръ, любовъ и съгласе, българското правителство счита за своя длъжностъ да обяви отъ името на Негово Величество царя пълна и всеобща амнистия за всички лица, които сж взели участие въ неприятелскитѣ дѣйствия или сж се провинили въ политическитѣ събития, *прѣдшествающии мирния договоръ*. Отъ тая амнистия ще се ползватъ и жителитѣ отъ при-

сѣдиненитѣ земи, замѣсени въ станалитѣ въ тѣхъ политически събития“.

Въпрѣки своя манифестъ, правителството е напълнило затворитѣ съ българи, а турцитѣ е простило. Населението съ крайно огорчение постоянно се пита: защо кланената на с. Манастиръ и пр., извършени слѣдъ 16 септември, не се наказватъ, а за клането напр. на турското село Бадуренъ се постѣпва тъкмо обратно?

Съ такива инструкции, — особено да се покровителствуватъ турцитѣ, — дадени на военнитѣ окупационни власти, се почва нашето второ управление въ новитѣ земи. Ала турскитѣ първенци въ Гюмюрджина отначало и съ това не сж били доволни, понеже, види се, очаквали да се приложатъ всички ония „привилегии“, за които тѣ бѣха оповѣстили на турското население въ Гюмюрджинско, прѣди да отстѣпятъ управлението на българитѣ. Както е извѣстно, за цивиленъ окръженъ управителъ биде назначенъ българинъ, а сжщо така и кметътъ на града е пакъ българинъ, ала за да се задоволятъ и турцитѣ, за градоначалникъ на Гюмюрджина е назначенъ турчинътъ Мурадъ бей (родомъ отъ гр. Айтосъ), а тъй сжщо и двата помощника на кмета все сж турци.

Никакви прѣслѣдвания надъ турцитѣ не се позволяватъ нито смѣе нѣкой да подига въпросъ за обезщетение на обраното българско население.

Послѣдното азъ самъ видѣхъ въ най-печално състояние: Гюмюрджина е пълна съ нещастни български сѣмейства отъ до скоро цвѣтушитѣ села като Манастиръ и пр., които сега вече не сжществуватъ. Тия български бѣжанци сж настанени по нѣкои праздни градски кжши, безъ покжщина безъ нищо. Имахъ случай да назърна въ нѣкои тѣхни жилища и да се убѣдя, че повечето отъ тѣхъ спятъ на гола земя, безъ покривки, по лѣгнитѣ си дрѣхи, посинѣли отъ студъ и отъ слаба храна, — оставени отъ мѣсеци само на единъ сухъ хлѣбъ. Има отъ тѣхъ настанени и по нѣкои села.

Докато тия нещастни българи чакатъ отъ правителството да ги настаня негдѣ и да имъ се притече на помощъ, приждатъ нови бѣжанци отъ източна Тракия и Македония, за които още по-малко има кой да се погрижи. А между туй, турцитѣ прѣскаатъ слухове, че българското управление скоро щѣло да се дигне и че пакъ турцитѣ щѣли да станатъ господари.

Таково бѣ положението прѣзъ декември м. мин. год., когато азъ бѣхъ тамъ.

1950 r.